

Թ. — Տէր Կիրակոս Կազմող. 1424ին կազմած է վերոյիշեալ Աւետարանը. — Հաւուց Թառ, էջ 92:

Ժ. — Տէրունական Արեղայ, Գրիգ. որդի Ետիլի և Թամթա խաթունի. 1441ին օրինակած է Աւետարան մը. — Բաղմաղէպ, 1950, էջ 273:

ԺԱ. — Արիստակէս Վարդապետ, 1469–1490. օրինակած է՝

1. — Շարական, 1469ին, ի խնգրոյ Տ. Աստուածատուր և Տ. Յովհաննէս եպիսկոպոսաց. — Կիւլէսէրեան, Յուլյակ 2, Ձեռ. Աղգ. Մատենադարանին Հայոց Ի Ղալաթիա, անտիպ, էջ 1227, թիւ 172:

2. — Աւետարան, 1490ին. — Բարխ., Աղուանից Երկիր, էջ 182:

ԺԲ. — Մկրտիչ Կրօնաւոր, Գրիգ. որդի Սաչատուրի և Ոսկեկի. 1507ին օրինակած է Շարակնոց մը, ի վայելութիւն իր եղբորորդիին՝ Սաչատուր Արեղայի. — Ձեռ. Ս. Յ. Թ. 1629:

ԺԳ. — Մխիթար Քանդակագործ, 1185. — Այստեղ կ'արժէ յիշել նաեւ քանդակագործ Մխիթարը, որ նուրբ քանդակներով հրաշակերտ խաչքար մը յօրինած է Գրիգոր Տուաէորդիի դամբարանին համար, անոր իսկ պատուէրով. — Ի. Յարութիւնեան, Սանահին, տպ. Թիֆլիս, էջ 38:

Ն. ԵՊՍ. ԾՈՎԱԿԱՆ

ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ

ԴԻՐՔ ԵՒ ՅԱՐԱՔԵՐՈՒԹԻՒՆՔ

ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ

ՀԱՆԳԷՊ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ

Այս դէպքի յաջորդ տարին մեր Հայրապետական Աթոռը Կիլիկիայէն փոխադրուեցաւ Էջմիածին, ու կերպով մը Ազգութեան կեդրոնը հեռանալով Լատինական անմիջական ազդեցութենէն, միութեան խնդիրներն ալ իրենց սպառնական հանգամանքը կորսնցուցին, թէեւ Պապերը ո՛չ մէկ ատեն՝ նոյնիսկ մեր օրերուն՝ չի դադրեցան Պետրոսի պատարանն ու պատառուն ալ ուռկանը նետելէ հայկական ալեծուրի ծովի ծոցը: Ամէն դարու մէջ կը տեսնենք Կաթողիկէ աղտոտ նկարագիրներ, որոնք Կալանոս կոչուին կամ Նիկին՝ նոյն մոլեռանդ գաղափարներով շաղուած, փոխանակ օգտակար ըլլալու՝ խռոված են մեր ներքին միաբանութիւնը՝ յանուն բրիտանական սիրոյ: Կզ. Կալանոս մանաւանդ չի բաւականացաւ ստախօսութիւններու իր երկհատոր ժողովածուով՝ որոնք նախատինք են

Պատմութեան, նոյնիսկ յաջողեցաւ սարդիլ Պոլսոյ Հայոց Պատրիարքական շրջանակներուն մէջ եւ երկպառակութիւն սերմանել: Կաթողիկէներու կողմէ եղած ջանքերուն մէջ նշանակելի է Գրիգոր ԺԳ. պապի փորձը՝ Հայկական դպրոց մը բանալու համար Հռովմի մէջ. այդ առթիւ կոնդակը նոյնիսկ պատրաստեց, բայց ձեռնարկը խափանեցաւ անոր մահուամբ: Ատկէջ շուրջ 40 տարիներ վերջ՝ Ուրբանոս Ը.ի օրով (1590) Պոնոնիացի Պօղոս Ունիթոռ եպիսկոպոս՝ ամբողջ Եւրոպա պտտելով հանգանակութեամբ հաւաքեց բաւական կարեւոր գումար մը, ու թէեւ մասնաւոր դպրոց մը չի բացուեցաւ, բայց Հայեր ընդունուեցան Կրօնի Ծաւալման վարժարանը (Propaganda), Կաթողիկոթիւնը տարածելու համար Հայոց մէջ: Այդ միութեան ջանքերուն ամենէն ուշագրաւ արդիւնքը եղաւ յետոյ ապա Մխիթարեան Միաբանութիւնը:

Հոս կ'ուզենք վերջացնել Հռովմէական եկեղեցւոյ հետ Հայ եկեղեցւոյ ունեցած յարաբերութիւնը. վասնզի Ունիթոսներու հետ կը սկսի հայ-կաթողիկոսութիւնը, եւ Քանցիէն մինչեւ մեր օրերը անոնց յառաջդիմութիւնը ներկայացնելու համար պէտք է գրել հայ-կաթողիկոսութեան Պատմութիւնը, ինչ որ գէթ առ այժմ դուրս է մեր ծրագրէն, եւ կրնայ գեղեցիկ նիւթ ընծայել ապագայ ուսումնասիրութեան:

ԵԶՐԱԿԱՅՈՒԹԻՒՆ

Պատմական համառօտ քաղաքածով մը քանացինք ներկայացնել Հայ եկեղեցւոյ դիրքն ու յարաբերութիւնը հանդէպ ուրիշ եկեղեցիներու: Պէտք էր արդարեւ խօսիլ նաեւ Աղուանից եւ Վրաց եկեղեցիներու մասին որոնք երկար ժամանակ ծաղկեցան հայկականին ազդեցութեան տակ, թէ՛ վարչական եւ թէ՛ դաւանաբանական տեսակետէն: Սակայն պատմական յիշատակարաններ չունինք ձեռքի տակ:

Շատ օգտակար է յայտադրել յարաբերութեանց այս խնդիրը: Նախ կը տեսնենք որ Առաքելներու սերմանած ցորենահատը՝ ճշմարտութեան մանանեխի հատիկը ինքնին պտղաբերած է հայ զեմնի վրայ, դիմադրաւելով հալածանքներու հզօր հոսանքներուն: Իր առաջին զարթումին մէջ ժողովրդական ծաւալումի լաւագոյն գործիքը՝ զիր գրականութիւն չունենալով, հայ-քրիստոնէութիւնը կ'օգտուի մեծապէս յոյն եւ ասորի մատենագրութենէն եւ օտարազգի դասատուներէ. սակայն յետոյ ինքն իր մէջ հայթայթելով իր պէտքերը՝ ինքն իրեն տիրանալով՝ աստար կը հանդիսանայ օտար Ազգերու, եւ նոյնիսկ Ասորիները Զ. դարէն սկսեալ իրեն կ'ենթարկուին յընդհանուրին: Երկրորդ՝ կը տեսնենք որ կրօնային հարցերու մէջ իրմէն կախեալ Ազգերուն — Ասորիք՝ Վիրք՝ Աղուանք — հանդէպ երբեք չ'ենուցած այն տիրապետական ձգտումները՝ որոնք յոյն եւ լատին արքունիք — եկեղեցիները կը բնորոշեն: Երրորդ՝ կը տեսնենք որ յարաբերութեան մոտենլով քաղաքականապէս եւ իմացականապէս իրմէն զօրաւոր ազգերուն՝ յունաց կամ լատինաց հետ, նպատակն է միայն օգտուիլ անոնցմէ. եւ ահա կը կազմուին իւրաքանչիւր դարերու թարգմանչական դպրոցները եւ վանք-դպրոցները:

Իր յարաբերութիւնը երբեք կրօնական հպատակութիւն մը չէ՛, եւ յաճախ քաղաքական պարագաներու բռնադատում մը, ինչպէս տեսանք յընթացս ներկայ գրութեան: Զորրորդ՝ կը տեսնենք որ այդ յարաբերութիւնները միշտ վնասակար եղած են մեր ազգային գոյութեան: Յունական շրջանի մէջ՝ Պարսիկ եւ Արաք բռնապետութիւնը գրգռած ենք մեր դէմ. իսկ լատինական շրջանի մէջ՝ Թաթար՝ Մոնկոլ կամ Եգիպտական բարբարոս կիսավայրենիները: Եւ ի վերջոյ տուժած ենք մեր ինքնագոյ կեանքը: Քանի՞ քանի՞ անգամներ Ռուքինեանները խոստացած են խզել ամէն կապ լատին եկեղեցւոյ հետ, եւ իրենց երդումը զրոյթելով՝ իրենց վրայ հրաւիրած են աշխարհներու ցասումը: Մեր մէջ ամէն Հարստութիւն այս հակասութեամբ է ոչնչացած գրեթէ: Հինգերորդ՝ կը տեսնենք որ եթէ հայ առաքելական եկեղեցին ճշմարտապէս աղերս մ'ունի դաւանաբանութեան մէջ՝ Աղեքսանդրեան եւ Երուսաղէմական եկեղեցիներուն հետ է ան. եւ ո՛չ թէ յոյն կամ լատին: Այս վերջիններուն դրացնութիւնը կամ քաղաքական մերձաւորութիւնը առիթ տուած է կարծեցեալ հպատակութիւններու կամ կախումի: Պէտք է ուսումնասիրել մանաւանդ Կիւրեղ-Աթանասեան վարդապետութիւնները եւ հայ եկեղեցւոյ Dogmatikը, ու այն ատեն խորապէս պիտի համոզուինք որ հայ եկեղեցին կիւրեղեան է իսկապէս: Յետագայ դարերու մէջ ուր քրիստոսաբանական եւ փրկչաբանական խնդիրներն յարուցուեցան, Հայերը կ'առչեցան Աղեքսանդրեան հայրերու՝ երբ Տիեզերական ժողովներու ուղղափառ դաւանութեան, եւ չուզեցին երբեք ասոր տոյժով վաստկիլ շահամոլ բարեկամութիւններ: Մեր ամբողջ Գիրք Թղթոցը՝ իր վաւերական հատուածներուն մէջ՝ Կիւրեղեան վարդապետութեան յարասութիւնն է: Հայ եկեղեցին Արիոսը կը նզովէ Աղեքսանդրի եւ Աթանասի փաստերով. Նեստորի՝ Եւտիքէսի՝ Քաղկեդոնի ժողովին կամ Լեւոնի Տոմարին դէմ կը կռուի Կիւրեղի հերքումներով: Արդի գերման գիտուն աստուածաբաններն՝ ինչպէս Հարնաք՝ համոզուած են ա'լ թէ Հայ եկեղեցին միաբնեայ է Կիւրեղեան իմացումով եւ միշտ կը նզովէ Եւտիքէսը եւ Լեւոն Պապը: Այսպէս Հայ եկեղեց-

ցիի յարաբերութիւնները դիտուած ատեն պէտք է մանաւանդ ուսումնասիրել աղերսանդրեան ուղղափառ դպրոցը, որ երկար ատեն յաղթական հանդիսացաւ պապական կամ օրթոտոքս եկեղեցիներու նախագահական ոտնձգութիւններուն առջեւ:

Շատ կարեւոր նիւթ մըն է արդարեւ յարաբերութեանց այս խնդիրը, եւ կ'արժէ մշակել զայն ու ընդլայնել՝ Հայ եկեղեցւոյ իսկութիւնն ըստ ինքեան երեւան բերելու համար: Զանազինք միմիայն պատմական չոր իրողութիւններ ներկայացնել. վասնզի ճշմարիտ պատմութիւնն է միայն ճշմարիտ վկայութիւնը անցեալ իրողութիւններուն: Հայ եկեղեցիին պատմութիւնը Հայ Ազգին պատմութիւնն է միանգամայն: Մէկին ներկայացումն առանց միւսին՝ թերեւս անհասկընալի պիտի մնայ: Մանաւանդ թէ յոյն եւ լատին եկեղեցիներու հետ մշակուած յարաբերութիւնը քաղաքական պարագաներով միայն կը բացատրուի: Թէ ի՞նչ շահեցաւ Հայը անոնցմէ, դժուար է ըսել. թերեւս միմիայն գրական թեթեւ յառաջդիմութիւն մը. թէ եւ առաջին օրէն Յոյներն արդելը եղան հայ դպրոցներու բացումին՝ Սահակ-Մեսրոպի օրով: Բայց թէ ի՞նչ կորսընցուցինք, բացայայտ է. մեր իշխանութիւնը եւ քաղաքական կեանքը, բրիտոնէական կեղծ սիրոյ զոհ երթալով: Այսօր ամբողջովին ծանօթ չեն մեզի Յոյներու կազմակերպեալ փորձերը միութեան: Ներսէս Լամբրոնացի՝ Շնորհալիի թղթոց ձեռագրի յիշատակարանին մէջ կը թուէ այդ ձեռնարկները. «... Նամակքն այս են, զիրքն երեմիայ եւ Դեմամնոսի, եւ թուղթն Փոսայ որ ի Հայս վասն հաւատոց. եւ Աթանասի եւ Մանեսայ»: Այսօր, ասոնցմէ երկուքը միայն ծանօթ են մեզի: Դալով լատիններուն, ո՛չ նուազ տխուր են անոնց յարաբերութիւններն այլ: Զարմանալի է որ Հայերը պապերէն օժանդակութիւն կ'ակնկալեն պապական իշխանութեան եւ հեղինակութեան ամենէն աւելի վտանգուած շրջանին, երբ անոնք արդէն «Բաբելոնի Դերութեան» Աւինիոնի արքային մէջ կը տըւայտէին: Սակայն թէ՛ Յոյները եւ թէ՛ Լատինները յաջողեցան վերջապէս մեզմէ բան մը շահիլ իրենց ձեռնածութիւններուն եւ ճիշդութեան հնարքներուն շնորհիւ: Յոյները երբ համոզուեցան թէ՛ Հայերը կիլի-

կիոյ աշխարհագրական դիրքին հետեւանքով լատինական զոհ մ'ըլլալու հաւանականութիւնը կ'ընծայեն, կրկնապատկեցին իրենց ջանքերը, «հզօրագոյնս կռուեցան», չնայելով իրենց քաղաքական ո՛չ նուազ խախուտ դիրքին որ «հազարամեան փութեան» շրջանն էր՝ Թէնի պատկերալից բացատրութեամբ, եւ որ վերջապէս Լիոնի կամ Փլորենտիոյ մէջ այնքան պիտի ստորնացնէր զիրենք: Պէտք է խոստովանիլ սակայն թէ՛ լատիններն աւելի շահեցան ունիթոաներով կամ հայ-կաթոլիկներով, քան Յոյները հայ-հոռոմներով: Եւ սակայն հայ ուղղափառ եկեղեցին մնաց միշտ իր փառքին մէջ: Հայաժանքներն աւելի եւս իր մէջ զօրացուցին Հին Հայրերու ճշմարիտ հաւատքը. ինքնազիտակցութիւնը արթնցուցին Հայուն. եւ դարէ դար՝ անձնալի յարացոյցը սերունդներուն ներշնչեց կորովի դիւցազնութեան հոգին եւ դիմագրաւելու աննկուն կամքը: Ամէն դարու մէջ իր հաւատացեալներու արիւնովը սրբագործեց նա իր առաքելական հիմնադիրներուն յիշատակն ու գործը, եւ արդիւնաբերեց իր Լուսաւորչին չարչարաններու զինը, որ է Հայ Ս. եկեղեցին, անկախ, ուղղափառ, առաքելական:

ՇՍԻԱՐՇ ՎՐԴ. ՍՍՀԱԿԵԱՆ

(Նամասակ)

(Վերջ՝ 6)

